

Ismeretlen hely

Német egység a Balatonnál – egy európai történet. Forgács Péter és Hámos Gusztáv kinematográfiai installációja A Collegium Hungaricum Berlin (.CHB) intermediális kutatói és kiállítási projektje*

📍 Balatonfüred, Vaszary Villa

📅 2010. szeptember 19 – 2011. július 3.

A 20. század második felétől mind erősebben kísért az a korábban is fel-felbukkanó gondolat, miszerint történelmi tudás és eleven emlékezet nem csak párhuzamosan, *együtt* léteznek, hanem némileg *egymás ellenében* is. Amikor külső hordozókon gyűlik és tudományosan konstruálódik a múlt, akkor a nemzedékről nemzedékre szálló, közvetlen örökítése óhatatlanul veszít súlyából; közös birtoklása egyre kevésbé a közösség vele való intenzív és élő viszonyát, hanem mind inkább mesterséges kezelését jelenti. A francia történész, Pierre Nora odáig megy, hogy egy 1984-ben megjelent írásában kijelenti: „Csak azért beszélünk annyit az emlékezetéről, mert már nincs. (...) A folyamatosság érzése a helyekbe költözött át. Helyei vannak az emlékezetnek (lieux de mémoire), mivel nincs már valódi közege az emlékezetnek (milieu de mémoire). (...) Bárcsak emlékezetünkben élhetnénk még, nem lenne szükségünk arra, hogy helyeket szenteljünk neki.”¹

¹ Pierre Nora: *Emlékezet és történelem között. A helyek problematikája*. Fordította: K. Horváth Zsolt. Aetas 1999/3.

* *Deutsche Einheit am Balaton. Die private Geschichte der deutsch-deutschen Einheit. Kinematografische Installation von Péter Forgács und Gusztáv Hámos*. 2009. október 17 – 2010. január 15. Collegium Hungaricum, Berlin; Rathaus der Landeshauptstadt Mainz, 2011. május 7 – június 4.; Dortmunder Museum für Kunst und Kulturgeschichte 2010. május 7 – július 11.; 21. Film Festival Cottbus, 2011. november 1–6.

FORGÁCS PÉTER ÉS HÁMOS GUSZTÁV
Német egység a Balatonnál, kinematográfiai installáció, részlet

Az *emlékezet helye* nem feltétlenül földrajzi értelemben vett hely: lehet tankönyv, De Gaulle temetése, diplomáciai szerződés vagy a forradalmi naptár – „alapvető létoka az idő megállítása, a felejtés munkájának megakadályozása”. Ahogy azonban a fent idézett sorokból is érezhető, Nora nosztalgiával tekint arra a korra, amikor még nem kellett mesterségesen kijelölt pónákba kapaszkodni, ha a múlttal kapcsolatba akartunk lépni. Ennek a nosztalgiának jeleit olvassa ki azokból a megközelítési módokból, amelyekkel a közelmúltban kezdtünk a régmúlt felé fordulni: „Miért nem vesszük már észre a múlt mindennapisága iránti érdeklődésünkben az egyetlen eszközt, amely helyreállítaná számunkra a napok lassúságát és a dolgok ízét. (...) Miért nem olvassuk már ki a múlt okmányából, melyek annyi mikrotörténelmi tanulmányt adtak kezünkbe, azt a szándékot, hogy megfeleltessük az általunk rekonstruált történelmet az általunk megélt történelemmel.”

Ez a szándék, a rögzített és a megélt, a tény és az emlék összeforrasztásának vágya munkálhatott azokban, akik komoly kutatómunkával gyűjtötték össze mindazt az anyagot, amelynek a *Német egység a Balatonnál* c. kiállítás csupán egy szeletét mutatja be.² Függetlenül attól, hogy Pierre Nora egyébként vitára ingerlő kijelentéseivel egyetértünk-e vagy sem, el kell ismernünk, hogy az emlékezet mesterséges gondozást igényel korunkban – olyan jól kiválasztott „helyeket”, amelyek lehetőséget teremtenek a múlt megismerésére és a jelen megértésére. Ilyen helyé tette a Collegium Hungaricum Berlin projektje a Balatont. Azzá kellett tenni – nem azért, mintha ne lett volna magától is fontos szereplője a hajdan mellette nyaraló németek emlékezetének, hanem azért, mert esetleges találkozási pontja volt számtalan különböző történetnek, a szálak olyan csomósodása, amelynek jelentősége régebben talán természetes úton vált volna mindenki számára nyilvánvalóvá, ma azonban kiemelés és felmutatást igényel egy ilyen felismerés. Gondos kiválasztást és szakszerű alátámasztást, ápolást és életben tartást. Az első két feltételért mindent megtettek azok a kutatók és művészek, akik a munkában részt vettek – a másik két feltétel teljesülése rajtunk is fog múlni. Hogy lesz-e sajátos közép-európai emlékezhely a Balatonból, azt csak a jövő fogja eldönteni, de addig is érdemes megnézni, mitől, miért, hogyan válhat életképpé egy ilyen felvetés.

Az alapképlet látszólag egyszerű. Németország szétszakadásának és újraegyesülésének

² A német sajtóban közzétett felhívásra mintegy 50 tanú jelentkezett, közülük 33-al készült részletes interjú, de 15 órnyi 8 mm-es filmhez, valamint 1000 fotóhoz és diafelvételhez is hozzájutottak általuk a projekt résztvevői. Mindezt a magyar és a német archívumokban végzett kutatások egészítették ki. Ld.: <http://www.hungaricum.de/hu/balaton.html>

FORGÁCS PÉTER és HÁMOS GUSZTÁV
Német egység a Balatonnál, kinematográfiai installáció, részletek

vázlatos története fogad a kiállítás előszobájában: évszámok, események, a nem is olyan távoli múlt talán még élményszerű és ismerős pillanatai, amelyek már bevonultak a történelembe. Beljebb nők és férfiak beszélnek erről az időszakról; az elszakíttottság és a diktatúra életükön végiggyűrűző hatásairól, családi drámákról, Nyugatra vágódásról, főként pedig a német egység privát, spontán és alkalmi helyreállításait lehetővé tevő közös balatoni nyaralásokról – szavaik életet lehelnek a dátumokba és dokumentumokba zárt, lassan kihűlő tényekbe. Még beljebb az elhangzottak másik oldala: a kilencedik interjú, az arcát és nevét nem vállaló Stasi-tiszt beszámolója arról, hogyan figyelték a Balatonnál nyaraló kelet-németeket. A gondtalan fürdőzések amatőr képei mellett titkosszolgálati oktatóanyagok peregnek, precízen megjelenített lehallgatókészülékekkel és poloskát elhelyező telefonszerelőkkel. Az emeleten a már megismert szereplők tablója, szubjektív visszatekintésekből felépülő „közös” emlékezés 1989. november 9-ére, a berlini fal leomlásának napjára.

Történelemből személyes emlékezetbe, privát pillanatokból egy rendszer működésének gépezetébe lépünk, megnézhetjük, hogyan szövődik egymásba történelmi pillanat és mindennapi élet – ha egyáltalán van még kedvünk szétválasztani a kettőt.

A *Német egység a Balatonnál* ugyanis – miközben látszólag elkülönítve rendel egymás mellé „nagy”, illetve személyes történeteket – valójában a kettő szétbonthatatlaná préselésén fáradozik. Nem engedi, hogy ezentúl is arcok nélkül gondoljunk a felosztott Németországra; nem engedi, hogy a dátumok kifelé jövet is csak tankönyvi anyagnak tűnjenek; de nem engedi azt sem, hogy elveszünk a visszaemlékezésekből kirajzolódó sorsokban. Ha hatása alá kerülnekk egy-egy történetnek, ha egyetlen arcot szeretnénk többet látni, ha egy kiválasztott személy életéről szeretnénk többet megtudni, csalódunkunk kell: az interjúk vágása néha olyan részletektől foszt meg, amelyeket kíváncsian vártunk, amelyeket bizonyára megismerhetnénk, ha itt valóban pusztán magukkal mesélő emberekkel állnánk szemben, és nem egy sajátos elvek mentén szerkesztett installációval. Minden szereplő, akinek az elbeszélése elé leülünk, akit meghallgatunk, akit – úgy érezzük – megismertünk, végül magunkra hagy felmerülő kérdéseinkkel és továbbküld más történetek felé. Néha nagyon sokat megtudunk kiválasztott pillanatokról, hogy azután egyetlen tömönddal be kelljen érünk a feltehetőleg legdrámaibb eseményekről. És ez csak részben következik az emlékezők személyes szabadságából, döntéseikből, hogy mibe és mennyire engedik betekinteni a hallgatóságukat, hogy mit akarnak megmutatni és mit elrejtteni – következik az alkotók koncepciójából, a szálak feszesre húzásának szándékából is, a fontos szempontokra koncentráls igényéből, amely nem engedi a megélt (és számunkra is az átélhetőség illúzióját keltő) magánregényeket a közösen birtokolható emlékezet fölé kerekedni. A hangsúly itt van: hogy ne csak történelmi tudás legyen, hanem emlékezet is, a szubjektív visszaemlékezések halmazából létrejön a közössé tett emlékezet, már amennyire ez lehetséges.

De vajon lehetséges-e egyáltalán? A németek kollektív emlékezetének bizonyosan része az elválasztottság traumája, de vajon nekünk magyaroknak van-e aktív viszonyunk ezzel a – térben és időben ha úgy vesszük közeli, ha úgy vesszük távoli – drámával, és vajon kellene-e, hogy legyen?

A projekt alapötletért és megvalósításáért felelős Can Togay János a katalógus magyar kiadásához írott előszavát azzal zárja, hogy az installáció nem pusztán „a német történelemnek ezt a különös, az országhatárokon túl lejátszódó szeletét tárja a látogatók elé”, hanem „egyfajta szerelmi vallomás a Balatonnak is”. Sokat elárul ez a pár sor: többek között azt is, hogy a *Német egység a Balatonnál* elsősorban a német történelemről beszél, olyasmiről, ami minket csak közvetve érintett – ennyiben talán természetesnek tűnhet, hogy nem igazán van vele aktív viszonyunk. De azt is elárulja, hogy

szándékosan olyan nézőpontból vizsgálja a német múltat, ami a *mienk*: ez – a szó eredeti, térbeli értelmében vett – *nézőpont* nekünk is felkínálja a lehetőséget, hogy a partjáról elnézünk egy olyan korba, amit ismerünk is és nem is: részesei voltunk, ugyanakkor alig tudunk tudunk róla valamit.

Tudtuk, hogy milyen szocialista államban élni, talán azt is, hogy az NDK-ban mennyiben más, mint nálunk. Tapasztaltuk, hogy a német turisták szeretik a Balatont, tudtuk, hogy átmeneti zónát jelentett a számukra, ahol a keletiek valamivel közelebb érezhették magukat a Nyugathoz, és ahol találkozhattak azokkal, akiktől el lettek szakítva, akiket máshol, másképpen csak nagy veszedelmek árán láthattak volna újra. És miközben erről volt valamiféle tudásunk, valószínűleg mi is nyaraltunk a Balatonnál, fürödtünk ugyanabban a tóban, sorban álltunk ugyanannál a büfénél, és sokan közülünk ott vannak vagy ott lehetnének a német szereplők privát felvételeinek háttérében. Miközben gyermekkori önmagunkat/szüleinket/nagyszüleinket látjuk nevetni a hullámok között, az ismerős térben ismeretlen szögből kezdjük megfigyelni családjunkat, népünket, a fürdőző magyarokat, akikről az egyik interjúalanytól azt is megtudhatjuk, hogy másképpen látszottak szomorúaknak, mint honfitársai: számára a mi szomorúságunk szebbnek, romantikusabbnak tűnt a kelet-németek tompaságánál. Azt vesszük észre, hogy úgy nézzük a balatoni nyár ezerszer megunt képeit, mintha maguk is idegenné váltak volna az idegen emberek történeteiben. Más lesz a Balaton, ha azoknak a szemével nézzük, akik itt és csak itt láthatták nagy ritkán szerelmüket, szüleiket, testvéreiket, barátait, vagy akik itt ismerkedhettek ha nem is a szabadsággal, de legalább az előszobájával.

Aztán megint más lesz a semmittevés, a virslis és söröskorsók, a strandtáskák és a lesült testek látványa a Stasi-tiszt komótosan előadott visszaemlékezésétől is. A figyelem, amit a magyar és a német szervek egymást segítve szenteltek ezeknek a jelentéktelen, az alkalmi gondtalanságban még védtelenebbnek tűnő tárgyakkal és emberekkel, határozott változásokat idéz elő a mi tekintetünkben is. Nem lehet a felhőtlen pihenés elcsépelte képeiként nézni a korabeli felvételeket, mert már nem lehet nem a kiszolgáltatottságra gondolni a gyanútlan nyaralók együgyű örömeit nézve – pedig bizonyára sokan örültek-nyaraltak-találkoztak a Balatonnál anélkül, hogy örömeikről-nyaralásaikról-találkozásaikról később el kellett volna számolniuk. Ráadásul a Stasi-ügynök álcázása mi lehetett volna más, mint a saját gondtalan kikapcsolódása családjával a minden németet tárt karokkal váró Balatonnál. Ijesztő az elmosódó határ, ami Dr. G. csak félig-meddig vállalt önleplezése alapján megfigyelteket és meg-

FORGÁCS PÉTER és HÁMOS GUSZTÁV
Német egység a Balatonnál, kinematográfiai installáció, részlet

figyelőket elválasztott egymástól, ahogy észrevétlenül lehettek azok a választóvonalak is, amelyek a „kisember” interjúalanyok hétköznapijai és történelem névtelen hőseivé válás nem túl kellemes folyamata között húzódtak.

A helyiség, amelybe a tiszt fekete sziluettjét balatoni szokványképekkel változó film, valamint a titkosszolgálati oktatóanyagok peregnek, nem csak sokkal szűkebb a többi interjú magába foglaló, tagolt ám mégis tágas, összefüggő térnél, de falai sötét színével is elüt attól. A feketeség és a klausztrófóbiás érzet miatt kellemetlen benne lenni, ráadásul filmnézés közben, fején a fülhallgatóval az ember itt úgy fordít hátat a szoba bejáratának, hogy nem is igazán veszi észre, ha valaki belép és megáll közvetlenül mögötte. Ugyanakkor a nagy fehér teremhez úgy tartozik hozzá a kicsi fekete, ahogy a nyolc interjúhoz a Stasi itt egészen emberinek tűnő, de rendületlenül figyelő tekintetét képviselő kilencedik – mint az anyag színéhez a visszája. Ez a nézőpontváltás elő van készítve, mert a ténylegesen vagy potenciálisan megfigyelt interjúinak kép- és hanganyagában egyaránt felbukkant már a „másik oldal”: rövid részletek a Stasi titkos anyagaiból, váratlan letartóztatások, el nem követett bűnök bevallására „biztató” kihallgatótisztok vagy éppen a titkosszolgálatnak dolgozó édesapák képében.

Sokkal meglepőbb az a másik, már említett nézőpontváltás, amit *bennünk* kelt az installáció. Amikor ismeretlen életek háttéréként felismerjük életünk ismerős tárgyait és pillanatait – legyen szó törölközőkről vagy vízibiciklizésről – , akkor egyrészt érezhetjük, hogy rátaláltunk valami elveszetre (és gondolhatunk megint Pierre Nora soraira, hogy a múlt mindennapisága – Id. törölközők és régi vízibiciklik – iránti érdeklődésünket a vágy szüli, hogy valami helyreállítsa számunkra „a napok lassúságát és a dolgok ízét”). Másrészt felfedezhetjük magunkban azt a –mintegy akaratuk ellenére – erősödő meggyőződést, hogy a látottakhoz és elhangzottakhoz nekünk is közünk van, hogy nem csak *nálunk* esett meg, de *velünk* is. Hogy van, de legalábbis lehetne közös emlékezetünk a filmek szereplőivel és sorstársaikkal.

Hogy mennyire élő ez az emlékezet, és mennyire csak lehetőség, felvetés, egy közép-európai identitás vágyképe, azon természetesen lehetne vitatkozni. A *Német egység a Balatonnál* önmagában kevés egy ilyen emlékezet megteremtéséhez, de nagyobb ívű folyamatokba illeszkedve (gondoljunk például Forgács Péter munkásságára, a *Dunai Exodusra* vagy a *Col Tempo*-ra) fontos elemnek bizonyulhat. El lehet gondolkodni azon, hogy mennyivel lennének gazdagabbak, ha egy ilyesfajta identitásnak és egy ilyesfajta eleven, közös emlékezetnek a birtokosai lennének, de talán jobb, ha egyelőre beérjük azzal, amit itt és most kaptunk az installáció révén (és ez sem kevés): ismerőssé lett arccal, akik ezentúl eszünkbe fognak jutni, ha unalmas nyári délutánokon ülünk a magyar tenger partján.